

Леонід Зашкільняк

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

З перспективи початку ХХІ століття, яке розпочало свій відлік, стосунки українців і поляків можна розглядати з двох позицій: оптимістичної та песимістичної. І обидві будуть вірними. Оптимістична візія цих стосунків випливає з того факту, що початок ХХ ст. застав обидва народи поділеними між трьома імперіями – Російською, Німецькою, Габсбурзькою, а кінець віку обидва народи зустріли в незалежних державах, які проголосили себе “стратегічними партнерами”. Песимістичний підхід випливає з побоювань, що історичний спадок у свідомості деяких представників обох народів і назагал величезний вантаж взаємних претензій та звинувачень продовжує чинити вплив на свідомість нинішніх поколінь українців і поляків, а сучасний стан українсько-польських взаємин дістався обох народам ціною таких невідплатних жертв протягом усього століття, що залишається небезпека реанімації задовнених образ і звинувачень. Серед них тільки у ХХ ст. можна згадати незагоєні рани українсько-польської боротьби за західноукраїнські землі, що досягла двох кульмінаційних піків – у 1918 – 1919 рр. і 1943 – 1947 рр., протиборства українців і поляків в міжвоєнній Польській державі, депортацій українського і польського населення наприкінці Другої світової війни та перших післявоєнних років, складних взаємин представників двох народів у народній Польщі і в УРСР тощо. Усі конфліктні ситуації ХХ ст., наклавшись на історичні упередження попередніх часів, залишили в історичній пам’яті обох народів певні негативні стереотипи, в яких взаємні образи виглядають далеко не привабливо і дружньо [1; 2].

Екстремальні ситуації як в середині європейських (і світових) суспільно-політичних спільнот, так і в стосунках між ними породжувалися не стільки проголошуваними на словах гуманістичними цільми, скільки прагненнями нав’язати населенню, націям і соціальним групам, державам “єдино правильну” політичну візію історичного роз-

вितку. У той же час фахівцям-історикам відомо, що історичні події та явища не мають і не можуть мати однієї “істинної” інтерпретації через відмінність світоглядів, інтересів, цілей і дій людей, котрі в них брали участь. Сучасна історична наука відмовилась від пошуку “абсолютної наукової правди”, замінивши її багатьма “правдами”, кожна з яких має свої ідеологічні чи інші обґрунтування [3]. Внаслідок цього історики потроху починають усвідомлювати суб’єктивність і незавершеність кожної нової спроби інтерпретації минулого, в якій необхідно не тільки побачити свою “правду”, а й “правду” іншого, і на цій підставі подати такий образ минулого, що враховував би рації всіх сторін історичної ситуації. Найбільш складна проблема фахового історіописання полягає в донесенні й утвердженні саме наукового, а не політизованого образу минулих подій до широкої громадськості і на цій підставі показати “історичність” і змінність історичних ситуацій, а, значить, зруйнувати усталені й поширені стереотипи. На жаль, можливості наукового історіописання донині поступаються можливостями і впливами на маси політичному історіописанню. Тим не менше, це не означає, що фахівці повинні сидіти, склавши руки.

Суспільно-політичні реалії сьогодення особливо наполегливо ставлять перед українськими і польськими істориками потребу переосмислення минулого взаємин двох сусідніх народів, які прагнуть спільно жити в “європейському домі”. Для цього необхідно подолати певні упередження і недовіру, які нагромадилися у попередній період і заважають краще розуміти інтереси й потреби сусіда, ставитися до нього з довірою. Завдання фахових істориків полягає в тому, щоб представити громадськості науково пояснений образ минулого двох сусідніх народів, який би дозволив зрозуміти “історичність” минулих взаємин, їх відповідність конкретним епохам та світоглядам. Тому співробітництво українських і польських істориків у дослідженні та інтерпретації минулого цих взаємин має особливо важливе значення: воно змушує брати до уваги підходи й рації іншої сторони і, тим самим, досягати зближення позицій, внесення корективів у власні інтерпретації.

Не секрет, що історичні твори і представлена у них візія минулого чинили (і продовжують чинити) значний вплив на суспільну свідомість спільнот, використовувались політиками та ідеологами для обґрунтування своїх політичних доктрин і дій. І українська, і польська історіографія не були виключенням у цьому ряді. Достатньо згадати, що для обґрунтування національно-політичних ідеологій та програм українського і польського суспільно-політичних рухів першорядну

роль відіграли праці Й. Лелевеля, К. Шайнохи, М. Бобжинського, В. Собеського, Ш. Аскеназі, В. Конопчинського та багатьох інших з польського боку, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського тощо – з українського. Ці та інші історики чимало потрудилися, щоб довести історичну необхідність і закономірність державницького оформлення української та польської модерних націй. Назагал їхня наукова творчість відбивала тогочасні взірці світобачення, в яких народи і нації (або стани і класи) виступали єдиними суб'єктами історії. Вплив історіографії на формування національних ідеологій й політичних доктрин всіх народів, в тому числі й українців та поляків, був надзвичайно великий й залишив глибокий слід в їх історичній свідомості [4, 192-213].

Після проголошення незалежності України в 1991 р. українська історіографія повернулася до старих концепцій початку ХХ ст., розглядаючи історію українців та української державності з найдавніших часів. Численні синтети, монографії, посібники і статті, що з'явилися друком за останні десять років, фактично відродили романтизовану історичну візію минулого, котра прослідковує історію українців та їхньої державності “крізь віки”, прагнучи довести “лінійність, еволюційність і ексклюзивність” української історії. Зрозуміло, що такий політизований погляд на минуле різко контрастує з цивілізаційним підходом до історії, який вже віддавна утвердився в європейській і світовій історіографії. До певної міри він відбиває тенденції до “націоналізації” історичної свідомості українців, котрі тривалий час були позбавлені можливості творити власну романтичну версію історії України, а також легітимізації ідеї української державності. При такому підході до історії все минуле розглядається з позицій національного руху, в тому числі й тих періодів, коли говорити про національний рух не доводиться. Окремі заклики фахових істориків щодо хибності й неприпустимості політизованого погляду на минуле сприймаються українським загалом з великим опором, а то й із звинуваченнями у “національній зраді” [5, 18-20]. На жаль, за таких обставин українська історія презентується як “одвічна боротьба” з сусідами, в тому числі “поляками”. З огляду на національно-державний рух автоматично ставить на другий план, робить не суттєвими всі інші виміри суспільного життя, в яких українсько-польські взаємини набували би іншого, не конфронтаційного забарвлення.

З іншого боку, не можна не зауважити, що польська історична думка у ХІХ і ХХ ст. теж багато зробила для поширення роман-

тичної візії польської історії. Особливо плідно над цим попрацювали польські історики першої половини минулого століття, коли неоромантичний “бум” буквально захопив всіх її кращих представників, змусивши відмовитись навіть від натяків на політичну незаангажованість. Майже в усіх історичних працях польських істориків проходила романтична ідея “кресів” – давніх земель Речі Посполитої, заселених українцями, білорусами і литовцями, – котрі представлялися “втраченим раєм”, який необхідно повернути [6, 93-105]. З літературних та історичних праць міф “східних кресів” перетворився на архетип польської національної свідомості і політичної культури останніх двох століть. З особливою силою цей міф віджив в польській мемуарній літературі і публіцистиці після 1989 р., коли з’явилася можливість тисячам депортованих після Другої світової війни зі східних теренів колишньої Речіпосполитої полякам висловити свої болі і жалі за втраченою вітчизною. Очевидно, що жоден аргумент фахових істориків стосовно оманливості “рожевого” представлення минулої ситуації на цих землях не промовляв до емоційної свідомості “кресов’яків”. За висловом знаного французького історика Данієля Бовуа, в такому випадку люди не потребують “історичної правди”, їм потрібні “маски, щоб усправедливлювати свою поведінку, щоб накидати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублимувати обман” [6, 93]. Цікаво відзначити, що, на протигагу ідеалізованої візії “кресів” в польській історіографії і публіцистиці, українська література зображувала ситуацію на цих землях виключно у “чорному” конфронтаційному кольорі. Усталені стереотипи згодом неодноразово поновлювалися в науковій та публіцистичній та освітній літературі, в тому числі й комуністичній. Тільки в період виникнення і діяльності польської “Солідарності” в літературі т.зв. “другого обігу” (самвидаві) з’явилися спроби оминуту цензуру у висвітленні питань українсько-польських взаємин. Цьому сприяла діяльність еміграційного “Літературного інституту” і Видавництва “Культура” в Парижі, які впродовж тривалого часу очолював Єжи Ґедройць, а тон публікацій задавали Ю. Мерошевський і Є. Стемповський. У рамках візії перспектив поширення демократії на країни та народи Центрально-Східної та Східної Європи публіцисти “Культури” розпочали у 60-х роках ХХ ст. перегляд усталених стереотипів щодо взаємин поляків з їхніми сусідами, в тому числі українцями. Зокрема це торкалося прагнення подолати усталений стереотип про “провідну роль” поляків в протистоянні німецьким та російським інтересам, виз-

нання права сусідніх народів на самовизначення і рівноправні стосунки з Польщею, нав'язання і розвитку контактів з різноманітними політичними угрупованнями обох народів [7].

У виданнях польської антикомуністичної опозиції 80-х років XX ст. українська тематика посіла вагоме місце. У той час вийшли друком праці Б. Скарадзінського (К. Подляський), А. Марка, М. Бара, А. Зеленського, Я. Радзейовського, В.А. Серчика і багатьох інших, які ставили питання про переосмислення польсько-українських стосунків з врахуванням не тільки польської “рації стану”, але й української [8, 5-21]. Однак, як відзначав польський історик Я. Радзейовський, переламання усталених стереотипів виявилось справою дуже складною, і люди типу А. Бохенського, Є. Гедройця, Ю. Мерошевського становили малопомітну меншість серед активної частини польського суспільства [9, 168]. В.А. Серчик, проаналізувавши наявну польську історичну літературу, прийшов до висновку, що польська історіографія знаходиться у великому боргу перед населенням у справі ознайомлення з минулим і сучасним розвитком українців, а політичні упередження, породжені конфліктами і тривалою антиукраїнською пропагандою, продовжують чинити переважний вплив на суспільну свідомість поляків в напрямку їхньої “цивілізаційної вищості” [10, 169-182]. Проте перші кроки в подоланні упередженості польського суспільства щодо українців тоді були зроблені.

Щодо української сторони, то в радянський період не могло бути мови про зміну нав'язаних уявлень про “історичну експансію” Польщі на українські землі з метою поневолення українців. Більш зважені оцінки українсько-польських взаємин повстали в еміграційному середовищі, хоча й українська діаспорна історіографія назагал більше уваги приділяла питанням історії ідейно-політичного розвитку українського національного руху. В еміграції вийшли друком праці М. Стахів, Т. Гунчака, М. Демковича-Добрянського, С. Величенка та інших, які намагалися розглядати українсько-польські стосунки з позиції неупередженого ставлення до сусідів. Українська еміграція на Заході продовжувала перебувати під сильним впливом різних націоналістичних організацій, в той час як помірковані ліберально-демократичні кола тільки згодом набули впливу. Зокрема, щодо поширення серед українських еміграційних істориків і публіцистів нових ліберально-демократичних ідей велику роль відіграв І. Лисяк-Рудницький, історико-політологічні есеї якого подали добрий приклад інтелектуального підходу до історії україн-

сько-польських відносин без покладання однобічної вини за конфлікти на одну зі сторін, усвідомлення українцями і поляками історичного тягару, який продовжує впливати на свідомість і загрожує відродженням “старих ідей і спокус” [11, 106].

З утворенням незалежних України і Польщі обидві історіографії звернулися до занедбаної і забороненої в силу політичних обставин українсько-польської проблематики. 90-ті роки XX ст. характеризувалися справжнім “бумом” вказаної тематики. І в Україні, і в Польщі з’явилися друком сотні публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам у XX ст., передусім проблемам конфліктних ситуацій, проводилися десятки наукових і громадських конференцій [12; 13]. Їхнім стимулом було прагнення спокійно розібратися з нагромадженими “білими плямами” і поставити всі крапки над “і”. Спочатку головна увага дослідників була привернута до стосунків у 1917–1923 рр., коли український і польський національні рухи увійшли в конфлікт на пограничних теренах Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Надсяння. Однією з перших ініціатив піддати науковому аналізу історію українсько-польських стосунків у XX ст. була пропозиція Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської організувати наукові зустрічі вчених обох країн для їх спільного обговорення [14]. Перша така зустріч з участю вчених Львівського і Чернівецького університетів, присвячена обговоренню ідеї польсько-українських наукових зустрічей, відбулася в Любліні у листопаді 1990 р.; у ній взяли участь багато істориків і представників інших спеціальностей з Польщі та України. На жаль, ініціатива Люблінського університету не отримала подальшого організаційного оформлення, хоча й сприяла розвитку наукового співробітництва істориків Любліна і Львова. Друга і остання зустріч в рамках цієї ініціативи пройшла у Львові наприкінці 1995 р. і увінчалася виданням спільного збірника праць з історії козацьких війн XVII ст. та їх відображення у свідомості двох народів [15]. Особливістю цієї зустрічі було те, що дослідники звернули увагу на свідомісно-історичну зумовленість уявлень про козацькі війни, які формувалися під впливом багатьох чинників і змінювалися в залежності від суспільно-політичних обставин, залишаючи у свідомості двох народів тривкі стереотипи.

У Любліні інтерес до України й українсько-польських взаємин виявив Інститут Центрально-Східної Європи (Є. Ключовський), за ініціативою якого розпочато і продовжується видання нових версій історій країн, що включаються до означеного європейського регіо-

ну. Наміри співробітників Інституту сягають прагнення зламати негативні стереотипи, що мають поширення не тільки серед поляків та українців, а й інших народів регіону, і спробувати в майбутньому написати спільну історію Польщі та України. З цією метою у 90-х роках Інститут ініціював проведення спільних зустрічей-дискусій вчених Польщі, України, Білорусі та Литви з проблем спільного історичного минулого, на яких обговорювалися переважно традиції культурних взаємин і взаємовпливів, стимулював підготовку і видання історій країн регіону (з'явилися синтети історії України авторства Н. Яковенко та Я. Грицака), котрі засновуються не на політичній візії, а взаємообміні культурно-цивілізаційними здобутками [16]. Люблінщина має давні культурні зв'язки з Україною, тому не дивно, що саме в Любліні 1999 р. на найвищому державному рівні було відкрито (хоча й з великими труднощами) Польсько-український колегіум європейських університетів, покликаний готувати фахівців з провідних соціальних і гуманітарних наук для обох країн на рівні кращих світових стандартів.

І надалі більшість ініціатив у проведенні спільних досліджень і конференцій виходили від польської сторони, котра і на політичному рівні проявляла інтерес до зближення з Україною, зміцнення в ній проєвропейської орієнтації. Хоча наступним авторитетним форумом обміну думками між українськими і польськими істориками стала конференція в Кам'янці-Подільському в травні 1992 р., організована низкою українських і польських наукових установ та асоціацій. Вона також була присвячена темі історичної спадщини і суспільної свідомості й показала, що між науковцями обох країн не існує неподоланих бар'єрів і упереджень. Більшість дослідників зійшлися на думці, що багато непорозумінь між двома народами зростають з тривкості стереотипів, котрі виникали в минулих історичних обставинах, але продовжували чинити вплив на суспільну свідомість і в наступні епохи [17]. Однак з планів створення польсько-української історичної комісії і початку видання щорічника "Польсько-українські студії" нічого не вийшло – опубліковано тільки один том з матеріалами конференції, а робота комісії так і не була налагоджена.

Натомість ініціатива перейшла до тих науково-педагогічних осередків, які виявили громадський інтерес до опрацювання тематики українсько-польських стосунків. У цьому відношенні вирізнялися польські університетські центри, розташовані у східній частині країни. При цьому активні імпульси наукового і культурного інтересу до України пішли з прикордонного Перемишля (Пшемисля), де 1990 р.

розпочав діяльність як громадська організація Південно-східний науковий інститут, завдячуючи своєю появою історикові С. Стемпеню. Інститут розвинув надзвичайно активну видавничу і науково-дослідну діяльність, спрямовану переважно на вивчення історії і сучасності взаємин українців і поляків на українсько-польському пограниччі. Незважаючи на кадрові й фінансові проблеми, Південно-східний інститут налагодив наукові контакти з багатьма польськими, українськими та західними науковими центрами, організував низку конференцій, семінарів, літніх шкіл і курсів для польської та української молоді, розпочав видавництво періодичного видання “Бюлетень українознавчий” („Biuletyn Ukrainoznawczy”, вийшло 12 випусків), а також кількох серій документальних і дослідницьких видань [18; 19]. Основну увагу Інститут приділяв культурно-релігійній тематиці й перекладам маловідомих літературних та публіцистичних творів польських та українських авторів [20, 292-293].

У 1994 р. історики Краківської вищої педагогічної школи (нині – Педагогічної академії в Кракові) і Львівського університету ім. І. Франка започаткували оригінальну наукову тему “Львів: місто – суспільство – культура”, яка мала на меті підготувати таку історію цього міста, котра би була позбавлена стереотипів, ґрунтувалася на наукових здобутках і чинила позитивний вплив на історичну свідомість обох народів. Соціально-культурний аспект вивчення історії міста – центру взаємодії різних культур і культурних впливів – створював сприятливі можливості для “розбавлення” політичної проблематики в історії повсякденності, погляду на події з позиції пересічних мешканців міста. Перші конференції і підготовлені на їх підставі видання продемонстрували великі пізнавальні можливості такого підходу і, разом з тим, – брак кваліфікованих наукових кадрів, здатних працювати в цьому новому напрямку [21]. Однак спільний українсько-польський проект продовжується і треба сподіватися нових наукових здобутків.

Краківський науковий осередок за традицією багато уваги приділяє українсько-польським взаєминам ще з часів, коли в Ягеллонському університеті працювала група істориків, які вивчали історію України (в рамках історії СРСР) і українсько-польські взаємини. Наприкінці ХХ ст. українознавчі студії в ньому продовжила кафедра української філології Ягеллонського університету, а також Фондація св. Володимира, які багато зусиль доклали для відродження українознавства в Польщі (В. Мокрий). Серед кількох періодиків, що видаються краківським осередком українознавства, зас-

луговують на увагу з огляду висвітлення історії українсько-польських відносин культурологічний альманах “Між сусідами – *Między sNsiadami*”, “Краківські українознавчі зошити”.

Майже одночасно з львівсько-краківською ініціативою народилася польсько-українсько-німецька, ініційована Жешувською вищою педагогічною школою (нині – Жешувський університет імені Королеви Ядвіги), Львівським університетом ім. Івана Франка і Федеральним Інститутом Досліджень Сходу та Міжнародних Відносин в Кельні. Його організатори і учасники прагнуть в рамках зустрічей науковців, що відбуваються раз на два роки в Жешові, Львові і Бохольді, розглядати історичні передумови, обставини і чинники розвитку взаємного співробітництва трьох народів на шляху до об’єднаної Європи. У 1994 – 2005 рр. відбулося шість наукових конференцій з участю вчених трьох країн, на яких розглядалися переважно питання сучасного стану взаємовідносин трьох народів і проблем, що виникають в їх розвитку, в тому числі й існуючих історичних стереотипів та упереджень [22; 23; 24; 25]. Особливістю цих конференцій є те, що до їх роботи залучаються не тільки історики, а й соціологи, культурологи й представники інших гуманітарних наук. Жешувський університет провів також низку наукових конференцій, на яких було проаналізовано давнє осадництво на українсько-польському пограниччі, висвітлення українсько-польських взаємин у національних шкільних та університетських підручниках з історії обох країн, а також виникнення стереотипів на міжетнічному пограниччі [26; 27; 28]. Польській культурі на землях Галичини більшою мірою присвячені чергові видання Жешувським університетом серії колективних та індивідуальних праць під загальною назвою “Галичина та її спадок”, де, однак, не можна обійти й питань українсько-польських взаємин [29].

Прикладом плідного співробітництва істориків стала спільна наукова тема вчених Жешувського університету і Львівського національного університету ім. І. Франка “Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX – XX століттях”, яка виконувалася впродовж 2002–2007 рр. й завершилася виданням п’яти томів одноіменних студій та окремим томом “Золота книга львівської історіографії XIX і XX століть” [30; 31]. Досвід спільної роботи над темою виявився дуже корисним для українських істориків (взяло участь близько 20 вчених) і, слід сподіватися, для польських теж. Він дозволив поглибитися на розвиток української історичної думки в ширшому європейському контексті, набути корисні навички історіографічного дослід-

ження високого рівня. Це дало змогу у 2007 р. розпочати нову спільну дослідницьку тему львівських і жешувських істориків із залученням колег з інших наукових центрів України і Польщі – “Історія – ментальність – ідентичність. Роль історії та істориків у формуванні національної свідомості українського і польського народів”, що виконуватиметься впродовж 2007–2012 рр.

Низка спільних наукових форумів українських та польських вчених була присвячена розгляду конкретних тем з історії українсько-польських стосунків у ХХ ст. Не маючи змоги назвати всі ці форуми, згадаємо лише окремі з них, пов’язані з формуванням у Польщі та Україні сталих центрів вивчення історії українсько-польських стосунків. Одним з таких важливих центрів є варшавський, де зосереджено провідні кадри науковців, які займаються польсько-українською проблематикою у Варшавському університеті, Інституті історії та Інституті політичних студій ПАН, Академії національної оборони, Інституті національної пам’яті та інших закладах. Для варшавського осередку властивий насамперед інтерес до політичної тематики стосунків двох народів, зокрема періоду 1917–1923 рр. і Другої світової війни. Для них (А. Айненкель, А. Хойновський, А. Пачковський, М. Клімецький, К. Ясевич, та ін.) властиве чітке розмежування польських політичних сил у погляді на українсько-польські взаємини, помірковано-критичне ставлення до політики польських урядів, партій й таборів в українському питанні з наголосом на “польській рації стану”. Українська проблематика займає лише одне з місць у більш широкому підході до внутрішньої і зовнішньої політики Польщі та її взаємин із сусідами [32; 33; 34]. Натомість українські кола в Польщі провели чимало наукових конференцій і зустрічей, в центрі яких стояли питання українознавства й культурних взаємин між українцями і поляками в різні історичні епохи, а також налагодили випуск “Варшавських українознавчих зошитів” за редакцією С. Козака (кафедра української філології Варшавського університету), в яких активну участь брали українські науковці [35, 479-485].

Активно розробляв тематику польсько-українських стосунків Гданський науковий осередок, пов’язаний з Гданським університетом, де склався потужний колектив істориків суспільно-політичної думки (Р. Вапінський). Спільно з громадськими організаціями, зокрема Об’єднанням українців в Польщі, у Гданську було проведено кілька наукових конференцій, присвячених вивченню стереотипів в свідомості обох народів [36; 37; 38; 39; 40; 41]. Не менш

активно заявив про себе й Торунський університет ім.М. Коперника, де група дослідників студіює українсько-польську проблематику й проводить українсько-польські конференції (Т. Стегнер, В. - Резмер, З. Карпусь, Е. Вішка, останнім часом тут працює й М. Клімецький та ін.) [42; 43; 44]. У 2002 р. цей університет почав видавати часопис “Справи вшходне” (“Sprawy Wschodnie”), гуртуючи істориків обох країн. Останнім часом виявили інтерес до польсько-української проблематики Вроцлавський і Щецинський університети та інші університетські осередки Польщі [45].

З українського боку в діалозі польських та українських вчених брали й продовжують брати участь історики переважно західного регіону України. Традиційним осередком вивчення західного сусіда й історії стосунків з ним залишається Львів, де діють Львівський національний університет ім. І. Франка, кілька інших університетів, а також Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, Львівська філія Інституту української археології та джерелознавства ім.М. Грушевського НАН України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка та інші наукові й громадські установи. В рамках Інституту історичних досліджень Львівського університету ім. І. Франка створено і діє Центр історичної поліоністики (Л. Зашкілляк), який сприяє нав'язанню наукових і освітніх контактів з польськими науково-педагогічними закладами, провадить дослідження з історії українсько-польських стосунків [46, 146-149]. Львівський університет був також ініціатором проведення кількох наукових конференцій українських і польських істориків.

Багатогранну діяльність проводить Інститут українознавства НАН України (Я. Ісаєвич), встановивши співробітництво з багатьма польськими науковими установами. Інститут виступив співорганізатором кількох українсько-польських наукових конференцій, зокрема присвячених періоду Другої світової війни і післявоєнному часу [47]. Тема українсько-польських відносин червоною ниткою проходить через численні періодичні та монографічні видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка як в Україні, так за кордоном [48; 49].

Українсько-польська проблематика знаходиться також у полі зору істориків Волинського державного університету ім.Л. Українки, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника в Івано-Франківську, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка та інших вищих навчальних закладів регіону (Рівне, Тернопіль). У них, за окремими виключеннями, працюють молоді науковці, які тільки

розпочали наукові студії і публікують свої наукові здобутки в різних університетських збірниках. 1996 р. Прикарпатський університет провів міжнародну наукову конференцію, присвячену історії українсько-польських стосунків в Галичині в історичній ретроспективі. На жаль, тематика доповідей і громадсько-політична спрямованість цього форуму позначилися на якості багатьох доповідей, котрі, попри інтенції організаторів, акцентували увагу на українсько-польському протистоянні [50]. Такий же характер мала й конференція 1997 р. на тему “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття” [51]. Волинський університет став одним з ініціатором проведення українсько-польських семінарів з проблем взаємин в роки Другої світової війни (М. Кучерепа), про які йтиметься далі.

По західним регіонам України українсько-польські дослідження традиційно проводились в Києві, де зосереджено чимало науково-педагогічних установ і кадрів. Провідними серед них є Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка та Інститут історії України НАН України. Обидві установи були ініціаторами та організаторами низки українсько-польських конференцій і видань їх матеріалів. Одним з перших українсько-польську конференцію науковців провів Інститут історії України НАН України ще 1990 р., опублікувавши її матеріали [52]. У подальшому група істориків інституту та університету (С. Кульчицький, І. Льюшин, О. Толочко, І. Лісевич, А. Руккас, О. Русина та ін.) продовжувала працювати над означеною проблематикою [53]. 1992 р. з ініціативи української сторони пройшла згадана вище наукова конференція в Кам’янці-Подільському. Ще кілька наукових форумів відбулося в Києві в 90-х роках ХХ ст. [54]

Назагал для української історіографії останнього десятиріччя характерне зацікавлення насамперед ідеологічно-політичною проблематикою, яка виходить на питання національної ідеології та боротьби за українську державність і прагне подати історичне обґрунтування закономірності виникнення наприкінці ХХ ст. незалежної України. Така методологічна настанова спонукає багатьох істориків “націоналізувати” українське минуле, ігнорувати “неукраїнські” питання, ідеалізувати всі ті політичні сили, котрі в минулому стояли на платформі незалежності, наголошувати на ворожому характері взаємин з сусідніми народами, насамперед поляками та росіянами [55, 99-108]. Це не повинно дивувати прискіпливого спостерігача, оскільки сучасна українська історіографія мусить “відробити” свої численні борги перед громадськістю в справі відновлення фактологічної бази національної історії й заповнення багатьох тематич-

них лакун і спотворень минулого, нагромаджених у російський та радянський періоди, побудувати “свою” національну (значною мірою романтичну) модель історичного розвитку. З другого боку, сучасний розвиток наукової думки вимагає від дослідників запровадження нових підходів, про які йшлося на початку цієї статті.

Окремого висвітлення вимагає непересічне явище діалогу українських і польських істориків, який відбувся в рамках дванадцяти наукових семінарів, присвячених українсько-польським стосункам в 1918–1947 рр. [56, 63-71] Поштовхом до його організації стала конференція польських та українських істориків, організована Центром “Карта” у 1994 р. в Подкові Лесьней під Варшавою. Під час її проведення стала очевидною потреба незаангажованого фахового вивчення низки подій українсько-польських стосунків напередодні, під час і після Другої світової війни, які зберігаються у свідомості ще живих їх учасників у вигляді однобічних стереотипів, породжуючи взаємну недовіру і підозрілість. Йшлося передусім про українсько-польське протиборство на окупованих гітлерівцями територіях Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння і Підляшшя в 1939-1945 рр. Було вирішено розпочати серію наукових семінарів, які відбуватимуться по чергово у Варшаві та Луцьку і на яких би польські та українські історики зробили спробу дійти спільної думки щодо причин і характеру цих подій. Патронат над семінарами взяли на себе Світовий союз воїнів Армії Крайової (А. Жупанський) і Об’єднання українців у Польщі (Ю. Рейт); наукове спрямування семінарів здійснювали Військово-історичний інститут (пізніше – Академія національної оборони Польщі, А. Айненкель) і Волинський державний університет ім. Л. Українки (Я. Ісаєвич, М. Кучерепа). Згодом (з 2005 р.) ініціатива перейшла до Торунського і Львівського університетів. З українського боку в роботі семінарів взяли активну участь вчені з різних наукових осередків, серед яких помітний вклад в розробку тематики внесли І. Ільюшин, С. Макачук, С. Кульчицький, В. Баран, В. Трофимович та ін.

Особливістю дванадцяти семінарів, які пройшли в 1996–2006 рр., був добір фахівців з обох сторін, котрі в кулуарній обстановці мали можливість продискутувати усі складні проблеми взаємин вказаного періоду, підписати підсумкові “протоколи узгоджень і розбіжностей” з кожної теми. Підсумком семінарів стало унікальне 10-томне видання їх матеріалів з доповідями і стенограмою обговорень та протоколами, що видавалися польською та українською мовами. Воно яскраво продемонструвало складність досягнення спільного погля-

ду на конфліктні питання, якщо намагатися це зробити на ґрунті політизованих позицій “національної рації стану” [57]. Кожна зі сторін прагне бачити трагічні події українсько-польського конфлікту часів війни з точки зору власних національних інтересів, а спроба подивитися на них із загальнолюдських позицій майже завжди наражається на звинувачення в “антипатріотизмі” або “зраді національних інтересів”. Незважаючи на сильний тиск з боку громадськості обох країн (у Польщі – родин постраждалих і депортованих поляків, в Україні – учасників національного руху та постраждалих), історики змогли дійти порозуміння з багатьох спірних питань оцінки подій українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни. Своїм завданням вони бачили насамперед пояснити причини і характер конфлікту, залишаючи його морально-політичну оцінку політикам обох країн. Разом з тим, було констатовано, що, оскільки в конфлікті обидві сторони мали протилежні цілі і наміри, то дійти до повної тотожності поглядів не представляється можливим і потрібним; натомість цілком досяжним є розуміння і пояснення дій та намірів протилежної сторони.

Особливої інтенсивності обговорення проблем українсько-польських стосунків в роки війни набуло в 2003 р., на який припала річниця масового винищення польського населення Волині загонами Української повстанської армії в 1943 р. У першій половині 2003 р. відбулися численні зустрічі науковців з участю громадськості обох країн (у Києві, Луцьку, Львові, Варшаві, Вроцлаві та ін.), з’явилися нові наукові публікації [58; 59; 60; 61; 62], а також велика кількість публіцистичної літератури. Апогеєм громадсько-політичного виміру українсько-польського протистояння стали численні зустрічі, інтерв’ю, документальні фільми, які знайомили громадськість з фаховими оцінками істориків і, водночас, емоційними спогадами учасників минулих подій. Оскільки річниця набула великого політичного резонансу і вимагала реакції на загальнодержавному рівні, загрожуючи кинути тінь на добросусідські відносини між Україною та Польщею, парламенти двох країн після тривалих дискусій 10 липня 2003 р. схвалили спільну “Заяву до 60-ї річниці Волинської трагедії”, в якій було висловлене прагнення обох народів до взаємного вибачення і примирення (“Нехай вміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства й українсько-польської дружби” [63]). 11 липня 2003 р. у с. Павлівка (колишнє – Порицьк) на Волині відбулася зустріч президентів України і Польщі (Л. Кучми і А. Квасьневського), під час якої було

відкрито пам'ятник українсько-польського примирення і прийнято спільну заяву президентів "Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині". У цьому документі, виходячи зі стратегічного партнерства двох країн і загальноєвропейських демократичних цінностей, було рішуче засуджено будь-які спроби в минулому розв'язувати політичні питання з допомогою насильства і стверджено прагнення обох народів – українського і польського – подолати взаємні упередження, які їх колись роз'єднували [64].

Проте тема українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни виявилася не закритою: громадськість обох країн не задовільнилась здобутими з архівів і спогадів документальними матеріалами, а фахові історики надалі не можуть дати вичерпної відповіді на поставлені питання – хто винен у драматичному перебігу минулих подій на Волині, в Галичині і всьому українсько-польському пограниччю? Надалі побутують взаємно протилежні погляди на українсько-польський конфлікт. Польська сторона схильна бачити у ньому прояв антигуманної екстремістської політики провідників українського національного руху (передусім з-під знаку ОУН і УПА), які знехтували загальнолюдськими цінностями на догоду досягнення національних цілей; українська сторона основну причину конфлікту знаходить у великодержавній шовіністичній політиці польських провідників, котрі не бажали визнавати прав українського народу на самоврядування на своїх землях, прагнули повернути ці землі у склад польської держави. Обидві сторони дивляться на минулі події здебільшого з позицій своїх національних інтересів, не зважаючи на наміри і сприйняття іншої. Про це свідчать окремі публікації, що з'явилися друком вже після 2003 р. Так, у 2004 р. у Польщі під егідою Музею історії польського людського руху вийшов збірник праць "Стосунки польсько-українські в 1939–2004 роках" за редакцією Б. Гротта, в якому окремі автори знову намагаються подати однобічну візію українсько-польського конфлікту, звинувачуючи у його характері і наслідках виключно український національний рух, передусім його радикально-націоналістичне крило (ОУН-Бандери) і, водночас, замовчуючи наміри і дії польської сторони [65]. Українські історики представили більш виважений варіант оцінки конфліктних подій останньої світової війни, опублікувавши великий том досліджень і документів під редакцією Я Ісаєвича [66]. У ньому виступили українські і польські історики, учасники минулих подій, сучасні політики й громадські діячі. Вони прагнули всебічно проаналізувати давній українсько-

польський конфлікт, представити його причини і наслідки, зумовлені багатьма внутрішніми й зовнішніми обставинами, котрі не дозволяють покласти вину за нього лише на одну зі сторін.

Українсько-польський діалог з питань взаємних стосунків у ХХ ст. висвітвив кілька важливих методологічних моментів, значущих для фахового підходу до минулого. Насамперед він засвідчив необхідність оволодіння суттєвими документальними джерелами і фактичним матеріалом, який дає змогу по-можливості чітко і повно окреслити наміри і мотиви діючих сторін, а також наслідки їхніх дій. По-друге, він показав, що односторонній погляд на події з позиції політичної партії, групи чи держави завжди збіднює і спотворює реальну картину, призводить до закріплення у свідомості стереотипів минулих часів, котрі не відповідають зміненним історичним обставинам. По-третє, науково-історичний підхід до минулих подій вимагає якнайбільшого усунення емоцій (хоча повне їх усунення неможливе!). По-четверте, чи не найголовніше, полягає в тому, що історичне дослідження, як і усяке інше гуманітарне, повинно мати мірилом співвіднесення не стільки мінливі ідеологічно-політичні орієнтири, скільки морально-гуманістичні, загальнолюдські цінності. У іншому випадку істориківі загрожуватиме “партійність”, протиставлення людей за етнічними, політичними, расовими чи будь-якими іншими ознаками.

Одним з важливих наслідків українсько-польського діалогу істориків та гуманітаріїв в цілому за останні 15 років стало утвердження переконання в тому, що співпраця дослідників повинна спиратися на серйозні інституційні підстави, зокрема з українського боку (У Польщі цими питаннями опікується Інститут національної пам’яті). Внаслідок цього рішенням Президії НАН України від 30 листопада 2005 р. було створено Центр дослідження українсько-польських відносин в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у Львові. На Центр покладено обов’язки здійснювати моніторинг сучасної наукової літератури, проведення міждисциплінарних наукових досліджень та їх синтетичне опрацювання. Центр взяв на себе труд продовження публікації періодичного видання “Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, що повинен стати трибуною для українських та всіх інших дослідників історії українсько-польських взаємин. Досвід показує, що настав час для серйозного наукового опрацювання минулого взаємин українського і польського народів, яке містить у собі не тільки і не стільки конфліктні моменти, скільки великий

обсяг добрих і взаємно корисних стосунків в усіх сферах міжлюдського спілкування.

Викладені вище міркування схиляють до думки, що історія українсько-польських відносин у ХХ ст., висвітлювана українськими і польськими істориками, переважно обертається навколо політичних питань, пов'язаних з конфронтацією двох народів. Такий стан, напевно, зумовлений прагненням сумлінно розібратися у причинах, які її спричинили. Дослідникам політичних відносин залишається ще чимало роботи щодо з'ясування всіх нюансів тематики. Вийшли з “моди” дослідження соціальних і економічних питань, на яких відбивалися взаємини двох народів в різні періоди, і тому бажано б повернутися до них на якісно новому історіографічному рівні, який уможливить складання більш повної картини взаємин українців і поляків в суспільному житті. Нова площина студій, як нам видається, лежить у вивченні стійких стереотипів свідомості, які донині поширені серед українців і поляків у поглядах на спільне минуле. Робота істориків в цьому напрямі вимагає серйозної методологічної переорієнтації й опрацювання якісно нових джерел, котрі дадуть змогу вловити шляхи формування як індивідуальної, так і колективної свідомості та її впливу на суспільну поведінку. Загалом образ українсько-польських взаємин, який політики формувати сучасні історіографії з думкою про свою відповідальність перед майбутнім, повинен відрізнятися більшою увагою до їх людських вимірів, які розкривають механізм формування суспільної свідомості, зокрема історичної, та її впливу на міжлюдські й міждержавні стосунки. Слід підкреслити, що виключно важлива роль в реалізації цих положень належить безпосередньому співробітництву українських і польських істориків, яке дає змогу співставляти власну лабораторію досліджень з працею колег і, як наслідок, підносити загальний рівень своїх текстів, а також публікувати спільні праці, що мають, як правило, більший суспільний резонанс. Щоправда українська сторона поки що “програє” польським партнерам як у кадровому забезпеченні такого співробітництва, так і фінансових можливостях його реалізації.

Джерела та література

1. Konieczna J. Polska–Ukraina: wzajemny wizerunek. – Warszawa, 2001.
2. Biuszkowski J. Stereotypy a tożsamość narodowa. – Warszawa, 2005.
3. Запкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

4. Запкільняк Л. Україна між Польщею і Росією: історіографія і суспільна свідомість // Український історичний журнал. – Київ, 2005. – № 5.
5. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Київ, 2002. – Число 4.
6. Beauvois D. Mit „Kresyw Wschodnich”, czyli jak mu roioiуж kres / Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wrociaw, 1994.
7. Korek J. Paradoxy paryskiej „Kultury”. Ewolucja muzyli politycznej w latach 1947-1980. – Stockholm, 1998.
8. Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4.
9. Радзейовський Я. Українці і поляки – формування взаємного образу і стереотипу // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4.
10. Серчик В.А. Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки // Віднова – Мюнхен, 1986. – Т. 4.
11. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Його ж. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1.
12. Лисенко О.Є, Марущенко О.В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни. Бібліографічний покажчик. – Київ; Івано-Франківськ, 2003.
13. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – Івано Франківськ, 2004. – Вип. 9.
14. Spotkania Polsko-Ukraiцskie / Redakcja naukowa Z. Mackowski. – Lublin, 1992.
15. Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польсько-го та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін 1996.
16. Między sob№: Szkice historyczne polsko-ukraiцskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000.
17. Польсько-українські студії. Т. 1: Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993.
18. Polska – Ukraina. 1000 lat s№siedztwa / Red. S. Stkpiec. – Przemуьl, 1990-2000. – Т- 1-5.
19. Polacy na Ukrainie. Zbiyr dokumentуw. Czкњж I: Lata 1917-1939 / Red. S. Stkpiec. – Przemуьl, 1998-2001. – Т-1-3.
20. Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemуьl, 2001. – № 7.
21. Lwyw: miasto – суспільство – культура. Studia z dziejуw Lwowa / Львів: місто – суспільство – культура. Дослідження з історії Львова. – Krakуw; Lviv, 1995-2006. – Т. 1-5.
22. Polska – Niemcy – Ukraina. Uwarunkowania, zaiоienia i przeњlanki wzajemnej wspyipracy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1996.
23. Polska – Niemcy – Ukraina. Doњwiadczzenia z transformacji i wspyipracy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1998.

24. Polska – Niemcy – Ukraina. Model dla euroregiony w Hrydkowoschodniej Europy. Jak wychowywaj dla Europy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1999.

25. Polska – Niemcy – Ukraina. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2000.

26. Snesiedstwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraickim w czasach nowoitynych / Pod red. J. Pyiewiartka. – Rzeszyw, 1997.

27. Polska i Ukraina w podrzcznikach szkolnych i akademickich / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2001.

28. Stereotypy narodowoŃciowe na pograniczu / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2002.

29. Galicja i jej dziedzictwo. – Rzeszyw, 1994-2005. – T. 1-15.

30. Wielokulturowe Ńrodowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / Redaktory J. Maternicki i L. Zaszkielniak. – Rzeszyw, 2004-2007. – T. I-V (tom IV вийшов у Львові 2006 р.).

31. Ziota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod redakcj№ Jerzego Maternickiego przy wspypracy Leonida Zaszkielniaka. – Rzeszyw, 2007.

32. Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie / redakcja naukowa A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1999.

33. Klimecki M. Polsko-Ukraicka wojna o Lwyw i Wschodni№ Galicjk 1918-1919. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa, 1997.

34. Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (BiaioruŃ, Litwa, Jotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772-1999). Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza. – Warszawa; London, 1999.

35. Nazaruk B. Konferencja z ukrainoznawstwa w Uniwersytecie Warszawskim // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2002. – T. 13-14.

36. Polacy o Ukraiccach, Ukraiccy o Polakach. Materiaiy z sesji naukowej / Pod red. T. Stegnera. – Gdascsk, 1993.

37. Polska – Ukraina. Materiaiy z sesji naukowej / Pod red. T. Stegnera. – Gdascsk, 1997.

38. Wschyd – Zachyd: Ukraina. Materiaiy z sesji naukowej pod redakcj№ T. Stegnera. – Gdascsk, 1999.

39. Czas XX wieku – nie tylko w polskiej perspektywie. Zbiyr studiow pod redakcj№ Romana Wapieskiego. Gdascsk, 2000.

40. Polska – Ukraina. Ludzie pojednania Ukraiccy na Pomorzu w XX wieku / Pod red. T. Stegnera. – Gdascsk, 2002.

41. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraickiej w latach 1918-1925. – Gdascsk, 1991.

42. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toru, 1997.

43. Wiszka E. Prasa emigracji ukraickiej w Polsce 1920-1939. – Toru, 2001.

44. Krotofil M. *Ukraińska Armia Halicka 1918-1920*. – Toruń, 2002.
45. *Polska – Ukraina: historia, polityka, kultura. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej* / Red. S. Zabrowarny. – Szczecin; Warszawa, 2003.
46. Запкільняк Л. Центр історичної полоністики у Львівському державному університеті ім.І.Франка // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі. – Київ, 1999.
47. Інститут українознавства ім.І. Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність, структура, працівники / Відп.ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2001.
48. Вісник НТШ. – Львів, 2000-2001. – Числа 23-25.
49. Трухан М. *Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984*. – Нью Йорк; Париж; Торонто; Сідней, 1990.
50. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.* – Івано-Франківськ, 1997.
51. Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття. – Івано-Франківськ, 1999.
52. Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. – Київ, 1991.
53. Реєнт О., Лисенко О. Огляд видань Інституту історії України за останнє 10-річчя. – Київ, 1997.
54. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі. – Київ, 1999.
55. Запкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки ХХ ст.) // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2000.
56. Гаврилук О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2002.
57. *Polska – Ukraina: trudne pytania*. – Warszawa, 1997-2007. – Т. 1-10 (Української версії матеріалів поки що вийшло лише 7 томів, решта знаходиться в друці).
58. *Tygiel narodyw. Stosunki spoieczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953*. – Warszawa; Londyn, 2002.
59. *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacje* / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka. – Warszawa, 2002.
60. Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – Київ, 2003.
61. Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – Київ, 2003.

62. У пошуках правди. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”. Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / Упорядн. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенок. – Луцьк, 2003.

63. Голос України. – 2003. – 12 липня, №128.

64. Голос України. – 2003. – 15 липня, №129.

65. Stosunki polsko-ukraiskie w latach 1939 – 2004 / Pod redakcją Bogumiia Grotta. – Warszawa, 2004.

66. Волинь і Холмщина 1938-1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2003. – Вип. 10.